

АКТУАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ УКРАЇНА У ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

У статті досліджується лінгвокультурологічний концепт Україна у поетичній мовотворчості Т.Г. Шевченка. З'ясовано, що завдяки епітетним детермінантам концепт Україна у поезії здатний до продукування нових культурних кодів.

Ключові слова: концепт, Україна, епітет, текст, мовна картина світу.

Боева Э.В. Актуализация концепта «Украина» в поэтическом дискурсе Т.Г. Шевченко. В статье анализируется многоаспектная структура концепта «Украина», представленного в поэтическом дискурсе Т.Г. Шевченко. Определяются эпитетные детерминанты, которые являются универсальными составляющими архитектоники поэтических произведений гениального украинского писателя.

Ключевые слова: концепт, Украина, эпитет, текст, языковая картина мира.

Boyeva E.V. «Ukraine» concept actualization in T.G. Shevchenko's poetic discourse. The article deals with the analysis of the concept Ukraine in poetical language of T. Shevchenko. Due to epithets concept Ukraine in poetry can create signs of secondary semiosis.

Keywords: concept, Ukraine, epithet, text, a language picture of the world.

На сучасному етапі розвитку мовознавства гостро визріла проблема проаналізувати динаміку мови у світлі загальнокультурних парадигм, адже рівень культури суспільства безпосередньо пов'язаний з мовою. Дослідження зв'язку мови і культури передбачає вивчення такого національного феномену кожного народу, як мовна картина світу. Саме мовна картина світу містить інформацію про культурні особливості етносу, його менталітет. Вивчення цієї культурної інформації, закодованої в системі тексту, у формальній та семантичній структурі окремих слів, у конотативних компонентах значення лексичних одиниць, є актуальною проблемою мовознавчої науки, якій присвятили свої праці О.Вольф, І.Голубовська, Н.Кислицина, Т.Кіс, Т.Космеда, Ю.Лотман, В.Маслова, Т.Попова та інші.

Науковці вже давно помітили, що духовний код нації, її культурний потенціал зашифровано у літературних творах, оскільки, як зазначає Ю.Лотман, «текст – не лише генератор нових смислів, але й конденсатор культурної пам'яті» [3, 21]. Таким чином, тексти стають «важливими факторами, які провокують динаміку культури» [3, 22]. Як відомо, у літературних творах функціонують словесні знаки-коди

(концепти), які формують мовну картину світу окремої нації. Концепт – невичерпний змістовий чинник культури, інформаційна структура, одиниця ментальних і психологічних ресурсів нашої свідомості, ментального лексикону. І саме знакові постаті красного письменства допомагають сформуванню у мові ту концептосферу, яка б репрезентувала етнос у світовій спільноті.

На нашу думку, понятійний апарат української мовної картини світу важко уявити без творчого доробку Тараса Шевченка, адже «в свідомості поколінь, навіть у нас, на Україні, немало уявлень склалося не стільки з наукових праць, скільки з «Кобзаря»» [6, 5].

Твори Т.Шевченка давно вже стали енциклопедією українського народу, саме «він утверджував Україну і українство своїм поетичним словом упродовж усього життя», – зазначає Л.Мацько [4, 19]. Науковці дедалі більше звертають увагу на концептосферу поета. Шевченкіана останнього десятиліття репрезентована дослідженнями символів у творах поета (В.Русанівський, Н.Чамата, Л.Дяченко-Лисенко та ін.), Шевченкового міфу (Г.Грабович, О.Забужко, Т.Мейзерська, В.Пахаренко, Т.Бовсунівська та ін.), стилістичного потенціалу мовно-виражальних художніх засобів (О.Грабовецька, Л.Мацько, В.Русанівський та ін.). Кілька окремих наукових праць присвячено й дослідженню історіософії, міфології та мовно-виражальних особливостей функціонування концепту «Україна» в поезії Т.Шевченка. Проте вивчення його в проекції на здобутки української культури та мовно-концептуальну репрезентацію етнонаціональної мовної картини світу залишилося поза увагою дослідників, що визначає актуальність представленої розвідки.

За нашими спостереженнями, власна назва «Україна» у різних граматичних формах і контекстах зустрічається у поезіях Т.Г. Шевченка 255 разів. На важливості образу України для Шевченкового поетичного світу наголошує Юрій Барабаш: «Україна» для Шевченка – не така собі звичайна, одна з багатьох, текстова одиниця; ні, це підставовий, семантично вбирущий словообраз, який концентрує в собі найхарактерніші ознаки і глибинну суть поетового світовідчуження, світосприйняття, світогляду. Тобто йдеться про ключову, парадигмальну для Шевченкової свідомості, його поетичної уяви категорію, про сенсову і структурно-художню домінанту всієї творчості. Поза Україною не осягнемо Шевченка, та й без Шевченка неможливо ні уявити, ані вповні збагнути Україну» [1, 3-4].

Саме Тарас Шевченко став першим, хто розмежував поняття «Україна» і «Малоросія». Назву «Малоросія» він вживає в офіційних паперах і в листуванні з російськими кореспондентами, в російськомовній прозі, натомість у листах до земляків і в поетичних творах використовує зазвичай «Україна».

Багатоаспектну структуру концепту «Україна» не можна глибоко проаналізувати без вивчення художніх означень, які його конкретизують, уточнюють, ускладнюють його семантику.

Поетика творення образу України як просторового локусу включає як епітети з власне просторовою семантикою (*далекий, дальній, широкий*), так і художні означення, які персоніфікують Україну (*не-нька, сирота, бідна, убога* тощо). У певних контекстах семантичними еквівалентами мовообразу «Україна» також вважаємо лексеми «край», «сторона», «земля», «світ» (Пор.: «Світе тихий, краю милий! Моя Україна!» (І 252.1).

Просторовий локус, зовнішній світ як сферу буття ліричного персонажа майстер слова реалізує у численних пейзажах. Глибоке відчуття природи поетом сприяє тому, що її образи стають зазвичай візуалізацією його особистісної моделі всесвіту.

Колористика України впливає на поняття про кольорову гармонію й кольорові переваги Т.Шевченка. Це закономірне явище. Сучасні етнопсихолінгвістичні дослідження доводять, що будь-який митець підсвідомо відображає в своїх гамах барви рідної природи. Саме тому одним з найулюбленіших колористичних епітетів у Т.Шевченка є епітет «зелений», який поет широко використовує для змалювання українських пейзажів. Більшість з них поет відтворював з пам'яті, перебуваючи далеко від України – то в Петербурзі, коли був студентом Академії мистецтв, арештантом в казематі, то на засланні. Образи української природи, безперечно, мали ностальгічний характер. Шевченко в основному змальовує літній пейзаж в Україні, тому художнє означення «зелений» у його творчості є багатоживаним. На схильність поета до зображення України як «вічного літа» звернула увагу О.Забужко [2, 51].

Цікаву думку висловив С.Скиба: «з часів Шевченка стало традицією зображення пошуків втраченого рідного простору. «Наша, не своя земля» відчувається вже як традиція українського мислення. І пізніше озвичається осмислення України як «втраченого раю», який мають віднайти українці» [5, 48].

Зазначимо, що концепт України формують ряд метафоричних та метонімічних епітетних конструкцій: Україна *ненька* (I 126.113), *небога* (II 225.73), *безталанная* (II 11.19), *стоптана ляхами* (I 86.43), а також перифрастичні еквіваленти: *край неповинний* (II 332.5), *сторона весела* (II 243.405), *руїна велика* (I 348.24), *окрадена земля* (II 338.5) тощо. Порівняємо: *Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!* / *Хто тебе не мучив?* (II 45.40) ...*Помолись/ За мене Богу, мій ти сину,/ На тій преславній Україні, / На тій веселій стороні* (II 243.405).

Мрія поета про спокійне, тихе життя абсорбувалася в найчастотнішому в його мовотворчості епітеті «*тихий*», Україна часто асоціюється з «*тихим раєм*». Наприклад, *Діти юродиві!/ Подивіться на рай тихий, /На свою країну, /Полюбіте щирим серцем/ Велику руїну...*(I 348.21); *Прийшли ксьондзи і запалили/ Наш тихий рай... І розлили/ Велике море сльоз і крові* (II 396.В).

У ранніх поетичних творах Т.Шевченка концепт України формують мотиви героїки і трагізму національної історії, характерною для цього періоду є ідеалізація минувшини, уславлення козацьких подвигів («Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гамалія» тощо). Поетика творення концепту зорієнтована переважно на фольклорно-пісенну традицію з притаманними їй локусами етнопростору і відповідними художніми означеннями: *Дніпр широкий* (I 159. 1292), *буйний вітер* (I 80.1), *синє море* (I 79.1), *зелена діброва* (I 148.874), *високі могили* (I 129.130) і под. Ці архетипальні образи «стануть наскрізними для всієї його творчості, увійшовши, однак, пізніше в новий, інтелектуально значно насиченіший і багатогранніший естетико-поетикальний, філософський, історіософський та націософський контекст» – зазначає Ю.Барабаш [1, 8].

Метафорика збірки «Три літа» демонструє драматичні реалії національного буття України, яка тут уже, як концепт, має тривимірну структуру: ретроспекція, сучасність й майбуття. Перифрастична епітетна конструкція *розрита могила* стає синонімом України, трагічної долі української нації на сучасному для Шевченка етапі. Вона спричиняє апологію «славних прадідів», уславлення героїчної минувшини України. Прогностичний характер має віра поета у майбутнє духовне й політичне відродження рідного краю. На мовно-стилістичному рівні це часто виражено ампліфікацією епітетів з позитивною конотацією: «... І оживе добра слава, Слава України, І світ ясний, невичірній Тихо засіяє...» (I 354.256).

Ліричний, романтично піднесений образ України постає з циклу «В казематі»: «Свою Україну любіть, Любіть її... Во время люте, В остатню тяжкую минуту За неї Господа моліть...». Тут уперше мотив України стає релігією Шевченка, набуває сакрально-конфесійного звучання, «поет уповні усвідомлює, що любов до України невіддільна від любові до Бога, віри в Нього, що вона запліднена цією вірою» [1, 18].

Ностальгійно-ліричний образ України превалює у поезіях періоду заслання, протиставляється «далекому краю», чужині. З-під пера майстра слова з'являються рядки, поетика яких свідчить про його синівську любов до Батьківщини: «Я так її, я так люблю. / Мою Україну убогу, / Що проклену святого Бога, / За неї душу погублю» (I 40.58).

На нашу думку, багатовимірність концепції України формується почасти за рахунок Шевченкових рефлексій. Стилістично-мовленнєві потенції розкриваються у ліричних авторських відступах, що коментують оповідь, ускладнюють і поглиблюють образ України, в тому числі за рахунок художніх означень: «Од козацтва, од гетьманства / Високі могили — / Більш нічого не осталось...» (I 129.130).

Крім того, загальновідомий і широко використовуваний нині вислів «Україна-ненька», безумовно, сформовано не без участі Шевченкових контекстів: «Привітай же, моя **ненько!** / Моя Україно! / Моїх діток нерозумних, / Як свою дитину» (I 126.113); «Україно, Україно! / **Ненько** моя, **ненько!** / Як згадаю тебе, краю, / Заплаче серденько...» (I 86.46).

Для нашого розуміння асоціату «Україна-ненька» принциповим є співвіднесення його зі змістом культурної інформації, яку він передає. Це любов до Батьківщини. Вторинне значення стає здобутком як мови, так і культури. У такий спосіб поетичний текст формує підсвідомі ментальні структури, які, власне, і є складовими культури. Додавання нової інформації до вже існуючої відіграє важливу роль у розбудові концептуалізації тексту, у процесі його розуміння й продукування нових смислів читачем. Фактором формування культурних кодів стають асоціативно-образні мовні трансформації на основі денотативної та фонової інформації. «...Тяжко мені / Витать над Невою, / України **далекої!** / Може вже немає» (I 275.454); «...Україну любіте, / І за неї, **безталанну!** / Господа моліте» (II 11.19).

Концепт «Україна» у поетичній мовотворчості Т.Шевченка виступає як генетично й історично фіксований образ, соціально-культурна реалія: «Обіззавсь Тарас Трясило Гіркими сльозами: «**Бідна** моя Україно, **стоптана** ляхами!...» (I 86.43).

Отже, актуалізації концепту України сприяють художні означення, завдяки чому він стає новим знаком багатовимірною культурного простору. Таким чином, Шевченкові мовні коди та знаки і на сучасному етапі беруть участь у формуванні наскрізної, відкритої асоціативної структури – мовної картини світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма / Ю. Барабаш. – К.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 181 с.
2. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О.Забужко. – 3-є вид. – К.: Факт, 2006. – 148 с.
3. Лотман Ю.М. Внутри мислящих миров: Человек-текст-семиосфера-история /Ю.М.Лотман. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 464 с.
4. Мацько Л. Значення поетичної творчості Тараса Шевченка для розвитку української мови і культури/ Л.Мацько // Т.Г. Шевченко і світова культура. Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції 26-28 лютого 2004 року. Сімферополь. – К.: Грамота, 2004. – С. 19-36.
5. Скиба С. Національний образ світу і художні часово-просторові поезії Лесі Українки / С.Скиба // Визвольний шлях. – Кн. 8 (629). – 2000, серпень. – Річник 53. – С. 48-51.
6. Шаховський С. Огонь в одежі слова. Питання майстерності і стилю поезії Т.Шевченка / С.Шаховський. – К.: Держвид-во худож. літ., 1964. – 158 с.
7. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т./ Редкол.: М.Г.Жулинський (голова) та ін. / Т.Г. Шевченко. – К.: Наук.думка, 2001. – Т. 1, Т.2.